

AVRUPA EKONOMİK TOPLULUĞU VE TÜRKİYE'DE TARIM

Prof. Dr. Yavuz TEKELİOĞLU(*)

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşıyla tahrip olmuş Eski Kıtanın politik ve ekonomik birliğini sağlama çabalarının bir sonucu olan Avrupa Ekonomik Topluluğu 33. yılını geride bırakırken Avrupa'nın yapılaşması bütün hızıyla sürmektedir.

Ekonomik ve Endüstriyel potansiyeli iki süpergücünkisine yakın olan Topluluk önemli üstünlüklere sahiptir. Nitekim:

- Dünyanın en büyük tüketim pazarı, en zengin bölgelerinden birini oluşturmaktadır.
- Güçlü bir ekonomiye ve son derecede verimli bir tarıma sahiptir. Gıdasal bağımlılıktan dışsatımcı bir konuma geçmiş bulunmaktadır ve endüstrisi güçlüdür.
- Dünyanın bir numaralı ticari gücü olup ekonomisi çok açıktır. Bazı dışalım ürünlerinin azaltılmasının güçlüğü (hammadde, enerji, vs.) dışsatımını sürekli arttırmasını gerektirmektedir.

Topluluk geleceğe yönelik endişelere de sahiptir:

- Karşısındaki genç ve dinamik bir Üçüncü Dünyaya karşılık (65 + yaş % 5; 0-14 yaş % 31) yaşlanan bir nüfusu vardır. (65 + yaş % 14,5; 0-14 yaş % 20,7) Dünyanın en çok nüfuslu üçüncü topluluğudur.
- İşsizliğin belirlediği bir ekonomik kriz Topluluğun temel endişelerinden birini oluşturmaktadır.
- Zengin (Belçika - Lüksemburg , Hollanda, Almanya, Fransa, Danimarka) Orta Zengin (İngiltere, İtalya, İspanya) ve Fakirler (İrlanda, Yunanistan, Portekiz) arası iç çekişmeleri vardır. Akdeniz sorunları ise daha özgün nitelik sergilemektedir. Tarımın rolü, coğrafyasal marjinalite vs. gibi. Toplulukta bir homojenlik sorunu yaratan bu farklılıklar İspanya ve Portekiz'in 1986'daki katılımıyla daha da belirginleşmiş durumdadır.

Avrupa'nın birçok iç sorunları da bulunmaktadır. İlginç yapılaşma bir Gümrük Birliğinden daha ilerde olmasına karşın

(2) Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü Öğretim Üyesi

Fransa Cumhurbaşkanı Mitterand'ın Büyük Avrupa Konfederasyonu tezinden çok geridedir. Topluluk politik, askeri, ekonomik ve kültürel sürüşmelerde tek sesli konuşmada güçlük çekmektedir. Ayrıca ortak bir savunması da yoktur.

Topluluğun en eski ortak üyesi olan Türkiye'nin 1987'de yapmış olduğu tam üyelik başvurusunu Topluluk bilindiği üzere "Tek Pazar"ın gerçekleşeceği 1993 sonrası incelemeye alınmasını kararlaştırmıştır. Gümrük Birliğini 1995'de gerçekleştirecek olan ülkemizin tam üyelik konusunda önünde Avrupa ile birlikte yaşayacağı güç ve uzun bir dönem bulunmaktadır.

Genel boyutlarıyla Topluluk ve Türkiye Tarımlarını incelemeyi amaçlayan bu makalenin ilk bölümünde Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) tarımının evrensel boyutları iç dinamikleri ile incelenmekte ikinci bölümde ise Türk Tarımının bir panoraması sunulmaktadır gerekli karşılaştırmalara yer verilmektedir.

I. A.E.T.: ULUSLARARASI BİR TARIM

A.E.T. dünyanın en büyük tarımsal ticari gücü olup, ürünlerinin büyük bir kesiminde uluslararası sıralamanın başlarında yer almakta ve dünyada giderek ağırlığı artan agro-endüstriyel bir bütün oluşturmaktadır. Ortak Tarım Politikası (O.T.P), Topluluğun yeterliliğini önemli ölçüde arttırmış ve dış ticaretini dinamikleştirmiştir.

1. TOPLULUK TARIMININ DÜNYADAKİ KONUMU

A.E.T. uluslararası düzeyde, gerek bitkisel ve gerekse hayvansal üretim açısından çok önemli bir rol oynamaktadır. Topluluğun tarımsal gücü şu elverişli faktörlere dayanmaktadır:

1.1. Açıklayıcı Faktörler

- **Coğrafyasal faktörler:** ılımlı iklimler, uygun rölief, oldukça verimli topraklar,
- **Toprakların yoğun kullanımı:** Kullanılan tarımsal arazi toprakların % 57'sini oluşturmakta, işlenen alanlar, çayır ve devamlı kültürler arasında bir denge bulunmaktadır.
- **Bölgelere adapte edilmiş üretim sistemleri:** Bitkisel (entansif, ekstansif); hayvansal (et, süt), polikültür-hayvancılık,
- **Yoğun üretim faktörü kullanımı:** Tarımsal işletme tipine uygun modern materyel kullanımı A.E.T. tarımının genel karakteridir.
- **Topraklarda verim artışı ve aktif nüfus azalmasından kaynaklanan bir yoğunlaşma:** Ortalama işletme ölçeği sürekli büyümektedir. Modernizasyonun en önemli sonucu

tarımsal aktif nüfusun gerilemesidir. Nitekim 1960 - 1988 arası tarımsal istihdam 19.058 binden 9.633 bine gerilemiştir. Tarım 1988'de aktif nüfusun sadece % 7,7'sini oluşturmaktadır.

1.2. Topluluk tarımının performansı

- **Üretim artışı:** Tüm ürünlerde söz konusudur. Hayvansal üretim tarımsal üretim değerinin 1988'de % 51'ini oluşturmaktadır. Et ve süt üretimindeki artış hayvan varlığındaki artıştan daha fazla olup, bu olgu yoğunlaşmadaki gelişmeyi vurgulamaktadır.

Buğday üretilen temel tahıl olmasına karşın mısır ve arpa üretimindeki gelişmeler de oldukça önemlidir.

- Kendine yeterlilikte gelişmeler:

Kendine yeterlilik ≥ 100

A.E.T.12	1973 - 74	1987-88
Tahıllar (pirinç hariç)	91	111
Buğday	104	119
Arpa	105	117
Şeker	90	127
Şarap	99	107
Tereyağı	98	134*
Peynir	103	107*
Sığır eti	96	107
Taze sebze	95	106

Kendine yeterlilik < 100

A.E.T. 12	1973 - 74	1984 - 85
Turunçgiller	70	74
Mısır	55	91
Taze meyve	82	85
Koyun-keçi eti	66	81
Bitkisel yağlar	-	63

* 1984-85 verileri

Kaynak: 1973 - 74 "La situation de l'agriculture dans la Communauté, Rapport 1985" CCE, Brüksel - Lüksemburg 1986,
1987-88 "La situation de l'agriculture dans la Communauté, Rapport 1989" CCE, Brüksel - Lüksemburg 1990

A.E.T., koyun eti, mısır ve taze meyvelerin dışında kendi iklim koşullarına uyan ürünlerin büyük kesiminde gereksinimini karşılamaktadır. 1973-74'lerden başlayıp 1980'lere kadar, buğday (yumuşak), arpa, şeker, tereyağı ve süt ürünlerinde durumunu hissedilir biçimde iyileştirmiş, ancak bu da dışsatımı güç fazlalar oluşturmuştur.

İspanya ve Portekiz'in gelişi Topluluğun kendine yeterlilik durumunda önemli bir değişiklik oluşturmamıştır. Nitekim tahıl ve sığır etindeki fazlalık biraz hafiflemiş, peynir ve tereyağında durum değişmemiştir. Taze meyve, turunçgiller, koyun eti ve mısır'da ise nisbi bir iyileşme sözkonusudur.

1.3. Uluslararası bir tarım

1.3.1. Topluluk tarımının A.B.D. ve Sovyetler Birliği tarımlarına göre istatistiksel konumu:

Aşağıdaki tablolar, A.E.T.'nin bu iki ülkeye göre durumunu vermektedir.

	Ünite	A.E.T.	A.B.D.	S.S.C.B.
Tarımsal aktif nüfus	000	9 633	3 058	20 400
Aktif nüfustaki payı	(%)	7.7	2.5	14.2
Kullanılan tarımsal arazi	000 ha.	128 643	431 382	604 170
Toplam arazi içindeki payı	%	57	47	27
Tarımsal işletme sayısı	000	8 780	2 000	-
100 hektara düşen aktif nüfus		7	1	3
İşletme başına düşen alan	ha	13.2	180	-
Tarımsal ithalat	milyar ECU	53.4	19.1	15.1
Toplam ithalattaki payı	%	13.8	5.1	16.7
Tarımsal ihracat	milyar ECU	29.9	34.0*	2.5*
Toplam ihracattaki payı	%	8.3	12.5*	2.7*
Tarımsal Dış-Tic. Dengesi		-23.5	+14.9*	-12.6*

* A.B.D. ve S.S.C.B değerleri tarafımızdan ECU'ye çevrilmiştir.

Kaynak: Rapport 1989 ve FAO, Production Yearbook, 1988, Roma 1989, FAO, Trade Yearbook 1988, Roma 1990.

A.E.T., arpa, şeker pancarı, şeker, şarap, süt, tereyağı ve peynirde dünyanın bir numaralı üreticisidir. Koyun ve domuz eti ile patates, ayçiçeği ve yulaf üretiminde ikinci; sığır eti, buğday, mısır ve

çavdar üretiminde 3; sahip olduğu sığır, domuz ve koyun sürüsü bakımından da sırasıyla, 6, 2 ve 5. durumda bulunmaktadır.

BİTKİSEL ÜRÜNLER (1988)

	000 ton			Dünya sıralaması		
	A.E.T.12	S.S.C.B	A.B.D.	A.E.T.	S.S.C.B.	A.B.D.
Buğday	75048	84500	49295	3	2	4
Arpa	47091	47000	6325	1	2	-
Mısır	25843	16000	125003	3	6	1
Çavdar	2968	16000	382	3	1	5
Yulaf	5306	16500	3175	2	1	3
Patates	39725	62700	15875	2	1	5
Ş.Pancarı	98107	87800	22493	1	2	3
Şeker	13915	9240	6260	1	4	7
Şarap*	211420	15000	17400	1	4	3
Soya	1687	760	41876	5	9	1
Ayçiçeği	3895	6200	736	2	1	6

* bin hektolitre

Kaynak: Rapport 1989, FAO 1988

HAYVAN VARLIĞI (1988)

	000 baş			Dünya sıralaması		
	A.E.T.12	S.S.C.B	A.B.D.	A.E.T.	S.S.C.B.	A.B.D.
Sığır	79451	120593	98994	6	3	4
Domuz	103977	77403	42845	2	3	4
Koyun	90900	140783	10774	5	3	-

Kaynak: Rapport 1989, FAO 1988

HAYVANSAL ÜRÜNLER (1988)

000 ton	A.E.T.12	S.S.C.B	A.B.D.	Dünya sıralaması		
				A.E.T.	S.S.C.B.	A.B.D.
Sığırti	7683	8400	10879	3	2	1
Domuz eti	13299	6500	7120	2	5	4
Koyun ve keçi eti	1004	875	152	2	3	-
Tereyağ*	1875	1794	543	1	2	4
Peynir*	4252	861	2413	1	3	2
Inek sütü*	109834	105950	66010	1	2	3

* 1987

Kaynak: Rapport 1989, FAO 1988

1.3.2. Dünya tarımındaki yeri

A.E.T. dünya tarımsal topraklarının % 2'sini kaplamakta buna karşılık tarımsal aktif nüfusun % 0,9'unu oluşturmaktadır. 1988'de 9.663 bin kişi olan tarımsal aktif nüfus diğer gelişmiş ülkeler ortalamasından daha hızlı azalmaktadır.

Ortalama işletme ölçüğü mütevazidir. (1988 yılında A.E.T. 13.2 ha, Kanada 180 ha, A.B.D. 180 ha)

A.E.T. tarımının endüstriyel niteliğini mekanizasyon (dünya traktör parkının % 25'i, biçer-döğür parkının % 15'i) ve enerji kullanımını (dünya gübre kullanımının: potas'lı % 18, fosfat'lı % 25 ve azot'lu % 13) belirlemektedir.

A.E.T. dünyanın en büyük tarımsal gücü olmasına karşın tarımsal dış ticareti önemli ölçüde açık vermektedir. Dünyanın bu bir numaralı ithalatçısı ve iki numaralı ihracatçısının 1988'deki 53.4 milyar ECU ithalatına karşı ihracatı 29.9 milyar ECU'dür.

Tarımsal ihracatın ithalatı karşılama oranı:

1973	:	31.3
1978	:	38.0
1982	:	53.8
1986	:	54.6
1988	:	56.0

1973'ten 1988'e kadar Topluluk dışı tarımsal ihracatın tarımsal ithalatı karşılama oranı % 31.3'ten % 56'ya yükselmiştir. Bu gelişme O.T.P'nin dışsattındaki dinamizmini göstermekle birlikte 1982'den bu yana önemli bir değişikliğin olmadığı da gözlenmektedir.

2. A.E.T.'NİN ULUSLARARASI TARIMSAL TİCARETTEKİ YERİ

Topluluk uluslararası tarımsal ticaretin bir numaralı gücü olup 1988 yılında dünya tarımsal dış ticaret hacminin tek başına %16.4'ünü oluşturmuştur.

2.1. İthalat

A.E.T. dünyanın en büyük tarımsal ürün ithalatçısıdır. Nitekim 1988 yılında gerçekleştirdiği 63 milyar dolarlık dış alımıyla dünya tarımsal ürün ithalatının da %20'sini kapsamıştır.

2.1.1. İthalatın niteliği

İklimi Topluluğun kimi tropikal ürünler ile (çay, kakao, kahve ve meyveler) tekstil hammadelerini (pamuk, keten v.s.) üretmesine olanak vermemektedir. Bazı ürünlerde (mısır, koyun eti, ağaç, deri vs.) açık veren Topluluk, kendi üretimine rakip temel ürünlerin bazılarını da ithal etmeyi avantajlı bulmaktadır. (tropikal bitkisel yağ ve yağ hammaddeleri, soya, manyok v.s.)

1988'de temel satıcıları ise A.B.D. (%14), Latin Amerika Ülkeleri (%20.4) Doğu Avrupa ülkeleri (%12.6) ve Afrika, Karayip, Pasifik (A.C.P - Lome Sözleşmesi) Ülkeleri (%13.2) ile Avustralya, Yeni Zelanda ve Kanada'dır.

2.1.2. Zorunlu İthalat

A.E.T. dünyanın bir numaralı kahve, kakao, çay ve muz ithalatçısıdır. Bu ürünlerin satış fiyatlarındaki artış dış ticaretini büyük ölçüde etkilemektedir. Örneğin, kahve fiyatlarının 1977 yılındaki artışı, 1978 yılı tarımsal dış ticaret açığının büyümesinde önemli rol oynamıştır.

2.1.3 Yetersiz üretimden kaynaklanan ithalat

A.E.T. koyun etindeki durumunu nisbeten iyileştirmesine rağmen bu konuda bağımlılığı sürmektedir. Temel satıcıları Yeni Zelanda ve Avustralya'dır.

Ağaç ve türevlerindeki açığı Kanada, Sovyetler Birliği ve tropikal ülkelerden gerçekleştirdiği ithalatla karşılamaktadır. Bu konudaki iyileşmeğe en önemli engel, alanların % 61'nin işletme yapıları çok küçük olan özel mülkiyetin elinde olmasıdır.

2.1.4. İkâme ürünleri ithalatı

Toplulukta hayvan beslemesi giderek tahıl ikâme ürünlerine (T.İ.Ü.) kaymaktadır (manyok, soya, kepek, mısır çıktıları...) Bu ürünler A.E.T.'ye hemen hemen serbestçe girmektedir.

Soya aslında başlı başına bir bitkisel protein kaynağıdır. Topluluk bitkisel protein kaynaklı ürünlerde kendine yeterli olmaktan çok uzaktır (%22). Soya tarımsal ithalatın en önemli kalemi olup, A.B.D. ile olan tarımsal dışticaret açığının temel nedenidir.

Kompoze yemin üretiminde soya ile iyi karışan manyok ithalatı da çok önemlidir. Doğal koşulları ve politik istikrarlılığı ile Tayland'ı seçen Alman ve Hollanda'lı büyük firmalar, bu ülkede dev entegre gıda kompleksleri oluşturmuşlardır. A.E.T., Tayland'la bu ürünün üretim pazarlama ve dış ticareti konusunda anlaşma imzalamıştır. T.İ.Ü. sorunu, tahıl ve hayvansal üretimin boyutlandığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Kompoze yem üretmek isteyen fabrikatörler daha ucuza üretme yolları aramakta, bu nedenle T.İ.Ü.'ne yönelmektedirler. Hayvan beslemesinde tahılların yeri azalırken, ikâme ürünlerinin payı süratle yükselmektedir.

Soyanın Avrupa'da üretimi oldukça güçtür. Fransa'da soyanın maliyeti A.B.D.'kinden iki katı daha yüksektir.

Topluluğun bağımlı olduğu bir diğer üründe bitkisel kaynaklı yağlardır. Bazı üye ülkelerde tereyağı tüketimi, soya ve yer fıstığı yağından yapılmış margarinden daha azdır.

2.2. İhracat

Topluluk, A.B.D.'den sonra ikinci büyük tarım ve gıda ürünleri ihracatçısıdır. Dünya ihracatı içindeki payı 1988 yılında %12.3'tür.

2.2.1. A.E.T.'nin dünya ihracatı içindeki yeri (%)

	1984	1986
Toplam tahıl (pirinç hariç)	3.2	12.7
Buğday	13.3	17.0
Şarap	58.4	73.5
Şeker	8.8	17.2
Süt	60.5	57.7
Tereyağı	31.1	49.5
Peynir	35.9	47.6
Süt tozu	38.8	41.7
Sığır eti	13.8	29.1
Kümes hayvanları	23.7	25.3
Yumurta	28.0	24.4

Kaynak: Rapport 1985, Rapport 1989

Tabloda da görüldüğü gibi topluluk dünyanın en büyük süt ve süt türevleri ile şarap ihracatçısıdır. Bunları sırasıyla sığır ve kümes hayvanları eti, yumurta ve buğday izlemektedir.

2.2.2. İhracatın niteliği ve satıcı ülkeler

Topluluk dışsattımında işlenmiş ürünlerin payı daha önemlidir. Örneğin tahıl satımının %55'i bu şekilde gerçekleşmektedir. (un, irmik vs.)

Et ihracatının 1/3'ü endüstriyel ürünlerden oluşmakta özellikle gelişmiş ülkelere yönelik dışsattım katma değeri yüksek ürünlerde yoğunlaşmaktadır. Üçüncü Dünya Ülkelerine yönelik ihracat ise daha çok brüt ürünlerden meydana gelmektedir.

1988 yılında Topluluk tarımsal dışsattımının %20'sini içki ve sigara %12.2'sini tahıllar, %9.2'sini meyve ve sebzeler ile yaklaşık %40'ını gıda maddeleri oluşturmuştur.

Temel müşterileri; başta A.B.D. (%14.7) olmak üzere sırasıyla, Doğu Avrupa ülkeleri (%21.7), İsviçre (%8.4), Japonya (%6.7), İsveç, Avusturya ve Suudi Arabistan'dır.

2.3. Topluluk dışı tarımsal ticarete üye ülkelerin yeri

1988'de Danimarka ve İrlanda dışında tüm üye ülkelerin Topluluk dışı tarımsal ticareti açık vermiştir. Açıklar, Almanya, İtalya ve İngiltere'de boyutlarını önemli ölçüde arttırmıştır.

ÜYE ÜLKELERİN TOPLULUK DIŞI TİCARETİ (1980-1988)

milyon ECU

	1980			1988		
	İTHALAT	İHRACAT	DENGE	İTHALAT	İHRACAT	DENGE
ALMANYA	6 485	2 391	- 4 094	11 149	4 536	-6 613
FRANSA	4 722	5 329	+ 607	7 058	6 655	- 403
İTALYA	3 321	1 500	-1 821	8 215	2 618	-5 597
İNGİLTERE	5 610	2 712	-2 898	8 965	3 651	-5 313
İRLANDA	214	598	+ 384	383	1 017	+ 634
DANİMARKA	839	1 329	+ 490	1 856	2 940	+1 084
YUNANİSTAN	-	-	-	656	296	- 360
İSPANYA	-	-	-	4 527	2 290	-2 237
PORTEKİZ	-	-	-	1 583	278	-1 305
HOLLANDA	3 453	2 473	- 980	6 287	4 918	-1 369
BEL - LUK.	1 420	912	- 508	2 794	799	-1 995
AET 12	26 064	17 244	-8 820	53 473	29 999	-23 474

Kaynak: La situation de l'agriculture dans la Communauté Rapport 1982, CCE Brüksel - Lüksemburg 1983, Rapport 1989.

1980 - 1988 dönemi Topluluk dışsatımı % 74 artarken, dışalım da ikiye katlanmıştır. Topluluk içi tarımsal ticarete, 1988 yılında fazla veren Fransa (+ 6 185), İspanya (+1 688), Hollanda (+7 724) ve Belçika - Lüksemburg (+ 140) gibi ülkeler topluluk dışı ticaretlerinde açık vermektedir.

3. A.E.T., A.B.D. KARŞILAŞTIRMASI

A.B.D. ve A.E.T., dünya tarım ve gıda ürünleri pazarlarına ege-men iki temel gücü oluşturmaktadır. Ancak, daha çeşitli bir iklim avantajına sahip olan A.B.D., soya, tropikal ürünler ve pamuk gibi ürünleri de üretebilmektedir. A.B.D., daha çok bitkisel ürünlere (% 52), A.E.T. ise hayvansal ürünlere (% 51) yönelmiştir. Tarımsal üretim artış hızı, A.B.D.'de, A.E.T.'ye göre iki katı daha fazladır. (1973-1981 A.B.D.: %2,75; A.E.T.: % 1,50). Bu, A.B.D.'de ekstansif tarımdan giderek entansif tarıma geçişten kaynaklanmaktadır.

A.B.D.'de tarım, devlet yardımından yararlanmaktadır. A.E.T. Ortak Tarım Politikası ile Federal Tarım Politikası arasında benzerlikler vardır. A.B.D.'de tarım faaliyetini, 50 devletten oluşan tek bir pazarın sınırları içinde, üçüncü ülkelere karşı güçlü bir korumacılık şemsiyesi altında ve rolü "Avrupa Tarımsal Yönerme ve Garanti Fonu"na benzer federal bir fon çerçevesi içinde sürdürmektedir (Commodity Credit Corporation, kuruluş tarihi: 1948).

A.B.D., şeker dışında bütün ürünlerde kendisine yeterlidir. Bu nedenle dünyanın bir numaralı dışsatımcısı olup tarımsal ticareti fazla vermektedir. A.E.T. başarılarına rağmen dünyanın bir numaralı ithalatçısı konumunu 1988 yılında da yaklaşık 23.5 milyar ECU'lük açığıyla sürdürmüştür.

A.B.D. Topluluk ithalatında önemli bir paya sahip olduğundan dolar kurundaki artışlar A.E.T.'yi oldukça etkilemektedir.

A.B.D. - A.E.T. tarımsal dışticaret ilişkileri genellikle gergin olup, özellikle A.B.D.'nin Topluluğa yönelik ihracatında azalma olduğu dönemler daha da gerginleşmekte ve GATT'da önemli tartışmalara neden olmaktadır.

4. A.E.T. NİN TARIMSAL -GIDA ENDÜSTRİSİ

Tarımsal-gıda endüstrisi, endüstriyel istihdamın yaklaşık % 7'sini kaplamakta, Topluluk Gayri Safi Hasılasının % 3.4'ünü ve endüstriyel katma değer % 10'unu oluşturmaktadır.

Bu endüstri, tarımsal ürünlerin % 17'sini işlemektedir. Gıda endüstrileri, güneyden çok kuzey ülkelerinde yerleşmiş olup özellikle İngiltere, İrlanda, Belçika ve Lüksemburg ile Danimar-ka'da sanai sektörün ilk sırasını oluşturmakta ve Topluluk ciro-su-

nun yaklaşık % 40'ını sağlamaktadırlar. Yapıları sürekli değişim halinde olup bu endüstride yoğunlaşma küçük ve orta işletmelerin aleyhine gerçekleşmektedir. Söz konusu alanda etkin rol oynayan kooperatifler özellikle Danimarka, Fransa, İrlanda ve Hollanda'da yaygındırlar.

Avrupa'da gıda endüstrisinde yerleşik ilk 50 firmadan 47'si Topluluk kaynaklı olup, ilk 10'un 6'sı İngiltere'ye aittir. Bu konuda A.E.T. uluslararası planda A.B.D.'den oldukça geri kalmıştır. Nitekim 1985 yılı dünya sıralamasında Amerika ilk 10'da 8 firma ile yer alırken Topluluk sadece bir firma ile (Unilever-Hollanda) sıralamaya girebilmiştir.

I. TÜRKİYE: DİNAMİK VE GELİŞEN BİR TARIM

1. GENEL EKONOMİ'DEKİ YERİ

Türkiye Ekonomisi, son yıllarda yaşadığı hızlı yapısal değişim sürecine rağmen, tarımsal karakterini sürdürmektedir.

- Milli gelirdeki payı giderek düşmesine karşın, tarım 1989 yılında Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'nın sabit fiyatlarla % 19.1'ini oluşturmaktadır. (A.E.T. 1987: % 3,2)
- Tarımsal aktif nüfus aynı yıl çalışanların % 50.1'ini meydana getirmekte (A.E.T 1988 % 7.7) hızlı demografik artış ve tarım dışı istihdam olanaklarının sınırlılığı, tarımsal aktif nüfusta anlamlı düşüşleri engellemektedir.
- Dış ticarete, özellikle dışsatımdaki yapısal değişim, tarımsal ürünlerin payını büyük ölçüde geriletmişse de (1970: % 74.9 - 1989: % 18.3) tarım gerek brüt ürünler ve gerekse işlenmiş ürünler satımıyla ihracattaki önemini korumaktadır.

2. TÜRK TARIMININ PERFORMANSI

1960'lı yıllarda bugünkü nüfusunun yarısıyla, beslenmesi için A.B.D.'ye bağımlı olan Türkiye, günümüzde ve yaklaşık on yılı aşkın bir süredir kendine yeterli bir ülke ve önemli bir dışsatımcıdır.

2.1 Toprakların kullanımı

1950-1970 arası hızla artan ekim alanları sonucu 1988 yılı itibariyle yaklaşık 24.2 milyon hektar işlenmekte bunun 5.2 milyon hektar'ını nadas alanları oluşturmaktadır. İşlenen alanlardaki hızlı gelişmenin özellikle çayır - mera ve orman alanları aleyhine olması toprakların dağılımındaki dengeyi bozmuş ayrıca hayvancılıkta önemli üretim sorunları doğurmuştur. Erozyonla mücadele, çayır - mera yenilemesi ve nadas alanlarının azaltılması gibi önemli projelerle bozulan dengenin yeniden kurulmasına çalışılmaktadır.

Ekilen alanlar İspanya ve İtalya'nın birlikte ekim alanları toplamına yakın olup A.E.T.'nin % 35'ini oluşturmaktadır.

2.2. Üretim ve Tüketim

Türk tarımsal üretim yapısında bitkisel ürünler egemen olup, 1989'da sektör üretim değerinin % 62.3'ünü oluşturmaktadır. Aynı yıl üretimin % 37.7'sini sağlayan hayvancılık sektörü ise payını arttırmada güçlük çekmektedir. (A.E.T. 49/51).

Tahıllar tarımsal üretimin önemli bir kesimini oluşturmaktadır (% 16). Fransa'dan sonra tahılda Akdeniz Bölgesi'nin ikinci büyük gücü olan Türkiye, buğday üretiminde de dünyanın 7. büyüğüdür.

Meyve ve sebze üretimi, tarımsal üretim değerinin % 17.2'sini kapsarken, endüstriyel ve yumru bitkilerinin payı % 15'e yükselmektedir.

Türk hayvan varlığı 12.4 milyon sığır ve 53 milyondan fazla koyun ve keçiden oluşmaktadır (1984). Topluluk'la karşılaştırıldığında bu miktarlar önemli bir yüzde oluşturmakta ancak sığır karkas ağırlığı ve süt verimi A.E.T.' ortalamalarının çok altında kalmaktadır. (82 kg, 586 litre - 295 kg, 4505 litre)

Türkiye iklim özellikleriyle (mikro-klima) çok değişik ürünleri üretebilmektedir. Ancak Akdeniz ürünleri tarımsal üretimde çok önemli bir kesimini oluşturmaktadır. Ürünlerin çoğunda dünya sıralamalarının önlerinde yer alan Türkiye, ayrıca oldukça zengin bir tarımsal potansiyele sahiptir.

Türkiye'da global tarımsal üretim 1975'lerden bu yana toplam işlenen alanlardaki duraksamaya ve hatta küçük azalmaya rağmen, büyük ölçüde artmıştır. Fizik randımanlar sürekli artış göstermekle beraber Toplulukta elde edilen randımanlara göre düşüktür. Bunda etkin temel faktörler: modern üretim teknolojilerinin kullanımındaki yetersizlik, tarımsal işletme yapıları ve çiftçilerin eğitim düzeyidir.

Son otuz yılda tarımda büyüme hızı yılda ortalama % 3.5 olmuş, üretim miktarındaki artış ise % 3-4 arasında değişmiştir. Ancak bu oran nüfus artış hızından (% 2.5) büyüktür.

Gıda tüketimine gelince, Türkiye'de tüketiciler, topluluk tüketicilerine göre düşük gelir elde etmekte ve bunun önemli bir kesimini de gıda tüketimleri için harcamaktadırlar. Türkiye'de % 41'e ulaşan bu oran Topluluk'ta % 21.9'dur. (Yunanistan % 39.0, İrlanda % 41.8, Almanya % 17.0).

Türkiye'de kişi başına tahıl, meyve ve sebze tüketimi Topluluktan daha yüksek ancak süt ve et tüketimi daha düşüktür.

2.3. Kendine yeterlilik

Türkiye tarımsal üretimde global olarak kendisine yeterli olup ayrıca bu konumunu giderek güçlendirmektedir .

- Pirinç dışında kendine yeterlilik oranının 100'ün biraz üzerinde olduğu tahıllar, Türkiye'nin muhtemel rakip olmadığı bir grubu oluşturmaktadır.
- Buna karşın, kendine yeterlilik oranı Türkiye'nin geleneksel ihraç ürünleri ile bazı meyve ve sebzeler (taze + kuru) için oldukça yüksektir.

Kendine yeterlilik oranlarındaki dalgalanma, üretimdeki değişmeler ile ihracat pazarlarının durgunluğundan kaynaklanmaktadır. Bu oranlar ayrıca Türkiye'nin Topluluğun önemli bir müşterisi olamayacağını göstermektedir.

2.4 Üretim faktörü kullanımı

Türk tarımında hızlanan verim artışı, kaynağını modern girdi kullanımındaki yoğunlaşmadan almaktadır:

- 1970'den bu yana kimyasal gübre kullanımı dört katı artarak 1987'de 8.9 milyon tona ulaşmıştır. Buna rağmen toplam işlenen alanın yaklaşık % 75'i gübrelenebilmekte, kullanılan gübre miktarı ise (kg/ha), Yunanistan hariç, Topluluk üye ülkeler düzeyinin çok gerisinde kalmaktadır.
- Talebin yaklaşık % 80'ini karşılayan yerel gübre üretimi, hammadde yönünden dışa bağımlıdır (azotlu gübreler).
- Zararlılarla mücadele de, kullanılan ilaç miktarı artmasına rağmen yetersizdir (2 kg/ha).
- Türkiye'nin yüksek verimli türlerinin adaptasyonundaki büyük başarısına rağmen tohumculuk konusunda özellikle son yıllar önemli değişiklikler yapılmıştır. Özel sektörü bu alana çekecek kolaylıklar sağlanırken tarımsal gelişmeyi çiftçilerin gereksinimini karşılayabilecek bir tohumculuk endüstrisine dayandırmak, uygulanan tarım politikasının temel felsefelerinden birini oluşturmaktadır.
- Girdi kullanımındaki en çarpıcı gelişme tarımsal mekanizasyon alanında olmuş, son 20 yıldır tarımsal işletmelerde yoğun makina kullanımı Türk tarımında teknolojik bir değişim oluştururken, her beş yılda katlanan traktör sayısı 1988'de 654 bine ulaşmıştır. Makinalaşma ekim alanlarının artışına ve modern kültür yöntemlerinin uygulanmasına geniş ölçüde katkıda bulunmakla birlikte yoğun traktör kullanımı, sağlıksız tarımsal yapı nedeniyle, irrasyonel bir makinalaşmaya yol açmıştır.

Sağlıksız tarımsal yapı entegral bir makinalaşmayı engellemekte, ortak tarımsal makina kullanım biçimlerinin eksikliği ile desteklenen bu dengesizlik, traktörlerin düşük kapasitede çalışmalarına neden olmaktadır (300 - 350 saat/yıl). Ekipman yetersizliği ise az çalışmayı özændiren bir başka etkidir.

Ülkede hemen tüm tarım makinaları üretilmekte, hatta traktör üretiminde bir aşırı kapasite bulunmaktadır (141.500 ünite/yıl, TUMOSAN hariç).

Dünya ortalamasının üzerinde, gelişmekte olan ülkeler ortalamasının ise çok üstünde bir makinalaşma derecesine sahip olmasına rağmen, Türkiye tarımı Topluluğunkisinden çok daha az mekanize olmuş bir görünüm sergilemektedir (100 hektara 2.7 traktör, A.E.T.'de 4.9).

- Doğal koşulları gereği, sulama programları Türk tarımı için yaşamsal önem taşımaktadır. Halen yatırımların 2/3'ü sulama ve arazi developmanına yönelik olup, toplam 3.7 milyon hektar sulanmaktadır (2.5 milyonu kamu alanı). Bu miktar toplam sulanabilir alanın (8.5 milyon ha) yaklaşık % 43'ünü oluşturmaktadır.

Birçok sulama projesi içerisinde, Türkiye özellikle Güney Doğu Anadolu Projesi'ne (G.A.P) büyük önem vermektedir. Yukarı Mezopotamya'nın yeniden doğuşunu simgeleyen Cumhuriyet'in bu en büyük projesiyle 1.8 milyon hektar sulamaya açılacak ve tarımsal üretim değeri yaklaşık iki kat artacaktır.

Topluluk içinde yerini alması halinde G.A.P., bölgenin ekolojik koşulları nedeniyle Türk Tarımına Topluluk dışı kültür paternleri olanaklarıyla yeni boyutlar kazandırabilecek niteliktedir.

3. TARIMSAL YAPI: ÖZELLİK VE GELİŞME EĞİLİMLERİ

Türk tarımı artan üretimiyle, hızla çoğalan bir nüfus ve kendi ürünlerini kullanan bir endüstrinin talebini karşıladığı gibi dış pazarlara da yönelebilmştir. Ancak aynı başarı tarımsal yapının iyileştirilmesinde gözlenememekte, tersine tarımsal yapı değişik nedenlerle kamu güçlerinin ilgi alanı dışında kalmaktadır. Oysa strüktürel sorunlar tarım sektörünün ekonominin diğer sektörleriyle aynı ritimde gelişmesini engellemektedir.

3.1 Tarımsal yapının özellikleri

3.1.1. Küçük işletme egemenliği

1980 Tarım sayımına göre, tarımsal işletmelerin % 60.1'i, 5 hektardan küçük olup (A.E.T. % 49.2), 10 hektardan küçük

işletmeler ise toplamın % 81.9'unu oluşturmaktadır. Toplulukta küçük işletmelerin sayısal olarak egemen olduğu diğer ülkeler ise Yunanistan, Portekiz, İtalya ve İspanyadır. Ancak bu ülkelerde 50 + hektar işletmelerin özellikle işlenen alanlardaki payı Yunanistan hariç Türkiye'ye göre çok yüksektir (Türkiye % 12.1, Portekiz % 44.5, İspanya % 55.4, İtalya % 31.5, Yunanistan % 10.0)

3.1.2. Çok parçalılık

1980 Tarım Sayımı sonuçlarına göre her tarımsal işletme ortalama 6.4 parselden oluşmakta ve parsel sayısı özellikle büyük işletmelerde artmaktadır. Tek parselden oluşan işletmeler toplam işletmelerin sadece % 9.5'ini içermektedir. İşletmelerin dağınık tarlalar biçiminde serpiştirilmiş olması ve toprağın tarımsal işletmecilik yönünden rasyonel olmayan küçük parçalara bölünmesi şüphesiz tarımda üretimin azalmasına ve maliyet masraflarının yükselmesine kısaca rantabilitenin düşmesine neden olmaktadır.

3.2. Tarımsal yapıda gelişme eğilimleri

3.2.1. İşletme sayılarında artış

1952-1980 dönemi tarımsal işletme sayısı bir milyonun üzerinde artmış bu da ortalama işletme ölçeklerinin küçülmesine neden olmuştur. (7.7 ha.'dan 6.4 ha'ra). oysa A.E.T.'de tarımsal yapıdaki gelişmeler bunun tamamen tersi olup, işletme sayıları azalırken ölçeklerde büyümektedir. Özellikle 50 ha'dan küçük işletmelerin payı giderek küçülmektedir. Toplulukta 1967'den bu yana yeni katılımlara rağmen işletme sayısı yaklaşık iki milyon azalmış bulunmaktadır.

3.2. 2. Hızlı parçalanma

1970-1980 arası, parçalanma boyutlarını arttırmıştır. 1970'de tek parçalı işletmeler toplamın % 14.6'sını oluştururken bu oran 1980'de % 9.5'e düşmüş, 6 + parçalı işletmelerin payı ise % 32.2'den % 41.9'a yükselmiştir. Her işletme 1970'de ortalama 5 parselden oluşurken, bu rakam 1980'de 6.4'tür. Ortalama parsel büyüklükleri de tüm işletme gruplarında küçülmüştür. Ulusal düzeyde ise ortalama parsel büyüklüğü aynı sürede 1.1 ha'dan 1.0 ha'a düşmüştür.

Kaynağı ne olursa olsun parçalanma Türk tarımının gelişmesini engelleyen temel sorunlardan birisi olma niteliğini sürdürmektedir.

Parçalanmadan etkilenen ülkelerde toplulaştırma tarımsal yapının iyileştirilmesinde önemli bir etap olduğu halde, bu alandaki çalışmalar Türkiye'de oldukça semboliktir. Kamu sulama alanlarının dışında isteğe bağlı olan toplulaştırma 1960'dan günümüze

yaklaşık 90 bin ha'lık alanda gerçekleştirilebilmiştir. Oysa kimi Topluluk ülkelerinde yılda ortalama 500 bin ha. toplulaştırma yapıldığı düşünülürse A.E.T. üyeliği öncesi Türkiye'nin tarımsal yapılarını düzeltmek için büyük çaba göstermesi gereği ortaya çıkmaktadır.

4. TARIMSAL DIŞ TİCARET

Dış ticaret hacmi 1989'da 27.3 milyar dolara ulaşan Türkiye'de ihracat 11.6 milyar doları aşmış ithalatı karşılama oranı da % 73.8'e yükselmiş bulunmaktadır.

Tarımsal dış ticaret ise 4.9 milyar dolar olup (brüt + işlenmiş ürünler) toplam dış ticaret hacminin % 17.9'unu oluşturmaktadır. Aynı yıl gerçekleştirilen tarımsal dış ticaret fazlası ise 1.160 milyon doları aşmaktadır. Bir başka deyişle, Türkiye tarım ürünleri ticaretinde net dışsatımcı bir ülkedir.

TARIMSAL DIŞ TİCARET 1989 (milyon \$)

Ürün grubu	İhracat	%	İthalat	%	Denge
Tarımsal ürünler	2 126	18.3	- 1 041	6.6	+ 1 085
İşlenmiş tarımsal ürünler	918	7.9	- 843	5.3	+ 75
Toplam	3 044	26.2	- 1 884	11.9	+ 1 160

4.1. Uluslararası ticaretteki konumu

Türkiye 1988 yılında 600 milyar dolar olan dünya tarımsal dışticaret hacminin % 1'inden daha azını oluşturmaktadır. İthalattaki % 0.5'lik, ihracattaki % 1'lik payına rağmen Türkiye'nin bazı ürünlerde dünya ticareti içindeki önemli yeri bulunmaktadır.

Türkiye'nin 1988 yılında dünya ihracat gelirleri içindeki yeri (%)

Fındık	%	60.0
Koyun	%	23.5
Kuru üzüm	%	21.4
Baklagiller	%	17.9
Limon	%	7.9
Tütün	%	6.3
Un	%	4
Zeytinyağı	%	3.3
Soğan	%	2

Kaynak: FAO, Trade Yearbook , 1988

4.2. Tarımsal ihracat

Tarımsal dışsatım gelirleri artmasına rağmen tarımın ihracattaki payı hızla gerilemektedir (1980: % 57.4 - 1989: % 18.3). Bu yapısal değişim 1980'den bu yana imalât sanayii ürünleri dışsatımında gerçekleşen büyük artıştan kaynaklanmaktadır. Ancak bu arada gözden kaçırılmaması gereken iki önemli nokta bulunmaktadır.:

- Türkiye'nin ihraç ettiği endüstriyel ürünlerin bir kesimi işlenmiş tarımsal ürünlerden oluşmaktadır. Bu grup toplam dış satımın 1987'de % 9.4'ünü 1989'da ise % 7.9'unu kapsamaktadır.
- İmalât endüstrisi ürünleri dışsatımı içinde yer alan dokümacılık, deri ve orman ürünleri temelde tarımsal kaynaklı olup ihracat gelirleri içinde çok önemli bir yere sahiptir. (1987: % 33.9 - 1989: % 35.5)

Buradan 1989'da Türk dışsatım gelirlerinin % 61.7'sinin doğrudan ya da dolaylı bir biçimde tarıma bağlı olduğu söylenebilir.

4.2.1 İhracatın niteliği

Tarımsal dışsatımın % 30'u işlenmiş ürünlerden oluşmakta ve bu grup payını giderek artırmaktadır. Katma değerini yüksek olduğu bu ürünlerdeki gelişme oldukça olumludur.

Bir diğer olumlu gelişme dışsatımın giderek çeşitlenmesidir. Nitekim geleneksel ürünlerin tarımsal dışsatım gelirleri içindeki paylarının düşmekte olduğu gözlenmektedir (1970: % 63 - 1989: % 48.3).

Taze ve kuru meyveler Türk tarımsal dışsatımının % 38'ini oluşturmakta bunu sırasıyla endüstriyel bitkiler (% 21) hayvansal ürünler (% 15.6) ve baklagiller (% 12.6) izlemektedir.

4.2.2. İhracatın yönü

Son yıllarda ürün bazında çeşitlenen tarımsal dışsatım aynı zamanda yeni pazarlara da yönelmiş bulunmaktadır. Nitekim Orta-Doğu ve Kuzey Afrika pazarları günümüzde Türkiye için A.E.T. pazarları kadar önemlidir.

4.3. Tarımsal ithalat

Tarımsal dışalım 1989'da brüt tarımsal ürün (% 6.6) ve işlenmiş tarımsal ürün dışalımını (% 5.3) ile birlikte toplam dışalım giderlerinin % 11.9'unu oluşturmaktadır (A.E.T. 1988: % 13.8) .

İthalata getirilen liberasyon ile tarım ürünlerinin birçoğu ithal edilebilmektedir. Burada önemle vurgulanması gereken konu özellikle işlenmiş tarımsal ürün dışalımındaki hızlı artıştır. Nitekim bu miktar 1989'da 843 milyon dolara ulaşmış olup tarımsal ticaret fazlasını azaltıcı bir rol oynamaktadır.

Tarımımız açısından çok kötü bir yıl olan 1989'da brüt tarımsal ürün dışalımının en önemli kalemini 374 milyon dolar ile buğday, aynı yıl işlenmiş tarımsal ürünler ithalatının en önemli kalemini ise 197 milyon dolar ile sigara oluşturmuştur.

4.4. A.E.T. ile tarımsal ticaret

TÜRKİYE'NİN A.E.T. İLE OLAN TARIMSAL TİCARETİ (1982-88) (milyon ECU)

YILLAR	İHRACAT	İTHALAT	DENGE
1982	666	45	+ 621
1984	804	150	+ 654
1986	859	165	+ 694
1988	836	207	+ 629

Kaynak: Rapport 1985, Rapport 1989

Türkiye'nin 1982 - 1988 arası Topluluğa olan tarımsal dışsatımı % 25 artarken Topluluktan alımları ise % 360 oranında artmıştır. Bununla birlikte Türkiye'nin Topulukla olan tarımsal dışticareti yılda ortalama 600 milyon doları aşkın fazla vermektedir.

Türkiye'nin A.E.T.'ye 1988'de yapmış olduğu dışsatım miktarı toplam tarımsal dışsatım değerinin % 32'sini oluşturmaktadır. Aynı yıl Topluluktan gerçekleştirdiği ithalat ise tarımsal dışalım değerinin yaklaşık % 15'ini içermektedir.

Türkiye'nin 1988'de ulaştığı 1 989 milyon dolarlık tarımsal dışticaret fazlası ise yine aynı yıl Topluluk dışı tarımsal dışticareti fazla veren iki üye; Danimarka ve İrlanda'nın fazlaları toplamına eşittir.

SONUÇ

Türkiye'nin A.E.T.'ye başvurusu böyle bir entegrasyonun değişik boyutları üzerinde ulusal düzeyde geniş tartışmalara yol açmış bulunmaktadır. Tarım, bu tartışmaların şüphesiz önemli bir kesimini oluşturmaktadır.

Türkiye'nin Topluluk ile halen önemli ticari ilişkileri bulunmaktadır. Dışsatımının bir kesimi A.E.T.'ye yönelik olup, Orta-Doğu pazarlarında da ihmal edilemeyecek bir yeri vardır.

Oniki'lerin YEŞİL AVRUPA'sından, Onüçler'e geçiş, şüphesiz daha önceki genişlemelerle kıyaslanamayacak kantitatif

değişimlere neden olacaktır. Topluluğun sınırları Doğu Akdeniz kıyılarına ve hatta Orta Doğu sınırlarına kadar uzanırken, tarımsal üretimi de önemli ölçüde artacak ve çeşitlenecektir.

Türkiye'nin yapısal fazlaların süregeldiği bir pazara girmesi, özellikle Akdeniz ürünlerini etkileyecektir. Söz konusu ürünlerde Topluluğun kendine yeterlilik oranı artarken, bundan kuzey ülkeleri de etkilenecektir.

Türkiye'nin, ürünlerinin daha çok Akdeniz kategorisinde yer alması, Türkiye'nin üyeliğinin potansiyel maliyetini azaltıcı rol oynamaktadır. Çünkü Avrupa Tarımsal Yönverme ve Garanti Fonu'nun kaynakları daha çok kuzey ülkelerine yöneliktir (tahıl, et, süt ürünleri, vs.), Türkiye, ilâve büyük yükler getirmese dahi şüphesiz eski üyelerin yararlarını kısmen de olsa azaltacaktır.

Türkiye'nin tam üyeliği, Topluluğun yapısal sorunlarını boyutlandıracaktır. A.E.T. tarımı daha çok küçük işletmelerden oluşacak, tarımsal aktif nüfus miktarı önemli ölçüde artacak, sonuç olarak üye ülkeler arasındaki gelir farklılığı büyüyecektir. Bu nedenle genişleme, Türkiye'de tarımsal yapıların iyileştirilmesi zorunluluğunu daha da ivedi kılacaktır.

Bu arada artan tarımsal ürün fiyatları, etkin tarımsal işletmelerde kâr marjlarını arttırırken fakir çiftçileri topraklarını satmaya yöneltecek böylece tarımda yoğunlaşmayı hızlandırabilecektir.

Özetle, A.E.T. ile entegrasyonun tarımsal yönü Türkiye'yi Topuluğa girmeden önce tarımında gerekli yapısal düzenlemeleri gerçekleştirmeye, tarım tekniklerini iyileştirmeye ve hasat sonu sorunlarını çözmeye zorlamaktadır. Aslında bunlar, Türkiye Ortak Tarım Politikası dışında kalsa da çözümlenmesi gereken sorunlardır.

KAYNAKLAR

1. BUREAU OF AGRICULTURAL ECONOMICS: "Agricultural Policies in the European Community", Canberra, 1985.
2. COMMISSION DE LA COMMUNAUTE EUROPEENNE (C.C.E) "La situation de l'agriculture dans la Communauté, Rapport 1982". Brüksel - Lüksemburg. 1983
3. (C.C.E) "La situation de l'agriculture dans la Communauté Rapport 1985." Brüksel - Lüksemburg 1986
4. (C.C.E) "La situation de l'agriculture dans la Communauté Rapport 1989." Brüksel - Lüksemburg 1990
5. DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI (D.P.T.) "VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990-1994" Ankara 1989.
6. D.P.T. "VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1990 Yılı Programı" Ankara 1990.

7. D.P.T. "**Türkiye, Temel Ekonomik Göstergeler**" Ankara, Ağustos 1990.
8. D.P.T. "**VI. Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Gelişmeler 1984 - 1988**" Ankara 1990.
9. FOOD and AGRICULTURAL ORGANISATION (F.A.O.) "**Production Yearbook 1988**" Roma, 1989.
10. F.A.O. "**Trade YearBook 1988**" Roma, 1990.
11. FENNEL (R.): "**The Common Agricultural Policy of the European Community**" Granada, 1979.
12. THOBIE (J.) - KANÇAL (S.): "**Turquie, Moyen-Orient, Communauté Européenne**" Harmattan, Paris 1989.
13. TEKELİOĞLU (Y.): "**Türkiye'de Tarımsal Makinalaşmanın Temel Sorunu: Traktör**", T.Z.D.K., Ankara, 1983.
14. TEKELİOĞLU (Y.): "**Les structures agricoles, facteurs de blocage de l'agriculture turque dans le contexte de l'intégration de la Turquie à la CEE.**" in Thobie (J.) - Kançal (S.) 1989.
15. TEKELİOĞLU (Y.): "**Agricultures méditerranéennes: la Turquie**" Montpellier: I.A.A. (Institut Agronomique Méditerranéen de Montpellier/ CIHEAM, Centre International de Hautes Etudes Agronomiques Méditerranéennes) 1989.